Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap

Rapportage Verkenning Post 65

Post 65

Nieuwe perspectieven tussen welvaart en weerstand

Colofon

Verkenning Post 65

De werkgroep Verkenning Post65 bestond uit de volgende medewerkers van de RCE:
Machteld Linssen, Programmamanager
Anita Blom, Projectleider
Jaap-Evert Abrahamse
Frank Altenburg
Mieke van Bers
Bart Broex
Berthe Jongejan
Natascha Lensvelt
Lammert Prins
Albert Reinstra
Jacqueline von Santen
Kees Somer
Peter Timmer
Simone Vermaat

Foto voorkant:
Wandelmeent, Hilversum, *foto: Ruben Ferwerda*

Opmaak: Xerox/OBT, Den Haag

© Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, oktober 2019
Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Postbus 1600
3800 BP Amersfoort
www.cultureelerfgoed.nl

Inhoud

Samenvatting 4

1 Inleiding 6

2 Typering van de periode Post 65 9

3 Aanpak verkennend onderzoek 15

4 Resultaten en opbrengsten 16
A Tijdlijn 16
B en C Onderzoeken en deelstudies 16
D Kennisuitwisseling en samenwerking 20
E Instrumentarium 21
F Burgerparticipatie 22

5 Bevindingen 24

Bijlagen 27

Samenvatting

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) heeft een verkennend onderzoek uitgevoerd naar onroerend erfgoed in Nederland uit de periode na 1965. Het onderzoek maakt deel uit van een viertal verkenningen, aangekondigd door de minister van OCW tijdens de parlementaire behandeling van de Erfgoedwet in 2016 en opgenomen in de Toelichting op de *Beleidsregel Aanwijzing rijksmonumenten en wijziging rijksmonumentenregister Erfgoedwet*. De andere verkenningen richten zich op Militair erfgoed, Archeologie en Herinneringserfgoed. Elke verkenning brengt in beeld wat de betekenis is van het erfgoedthema, of er sprake is van (instandhoudings-) opgaven en welk instrumentarium de minister daarvoor in kan zetten.

De Verkenning Post 65

De verkenning Post 65 beslaat het tijdvak vanaf 1965 tot 1990. Deze periode omvat belangrijke maatschappelijke, ruimtelijke en sociaaleconomische ontwikkelingen met een weerslag op de fysieke leefomgeving. Rond 1990 vindt een duidelijke cesuur plaats met onder meer de Vierde Nota RO en de VINEX, de eerste Architectuurnota, vergaande decentralisatie van rijksbeleid, waaronder de Monumentenwet 1988, maar ook politieke omwentelingen in Europa en veranderingen in het onderwijs. Voor de periode na 1990 is er vanaf het heden gezien te weinig afstand in tijd voor voldoende reflectie en een objectief oordeel over de erfgoedbetekenis.

In het kader van de verkenning zijn 13 onderzoeken en diverse kleinere deelstudies uitgevoerd. Omdat er vanuit erfgoedperspectief nog weinig kennis was over de periode 1965-1990 en binnen het tijdsbestek van de verkenning niet alles kon worden onderzocht, is om focus aan te brengen met een tijdlijn bepaald wat de meest kenmerkende ontwikkelingen zijn geweest op het gebied van architectuur, stedenbouw, landschap, omgevingskunst en de erfgoedzorg, waaronder de stadsvernieuwing. Daarnaast is vooral ook gekeken naar actuele en te verwachten transformatieopgaven. Door ook dit perspectief mee te nemen in de onderzoeken kregen kennis en inzichten meteen actualiteitswaarde. Bij veel onderzoeken is samengewerkt met andere overheden, beheerders, onderwijs- en kennisinstellingen. Kennisdeling vond daarnaast plaats tijdens bijeenkomsten en binnen nieuw opgerichte netwerken.

De periode 1965-1990 ligt nog vers in het geheugen van een groot deel van de Nederlandse bevolking en bij de professionals die in die tijd vorm gaven aan Nederland. Dit bood een uitgelezen kans om aan beiden te vragen wat zij beschouwen als het onroerend erfgoed van deze periode. Hiervoor is een marktonderzoek uitgezet en zijn interviews gehouden.

Conclusies

- De Verkenning Post 65 is een katalysator geweest voor de groeiende interesse voor het erfgoed van de periode na 1965. ***Samen met gemeenten, erfgoedverenigingen, onderwijs- en kennisinstellingen is de basis gelegd voor het beginnend kennisdomein*** voor de periode 1965-1990. ***Vanuit deze basis kan verder worden gewerkt aan een landelijk overzicht,*** het opstellen van ***een waarderings- en selectiekader*** om waardevol erfgoed te identificeren en prioriteren, ***en kennis over de omgang met en instandhouding van dit erfgoed*** t.b.v.:
  A. omgevingsvisies;
  B. aanwijzingsprogramma's op nationaal en lokaal niveau;
  C. andere vormen en strategieën om het erfgoed te beschermen en/of mee te nemen in nieuwe ontwikkelingen.

- Landelijk gezien is er *nog* ***geen sprake van schaarste door grootschalige sloop en herinrichting, en een daarbij optredend gevoel van verlies. De komende jaren kan dit beeld echter (snel) veranderen.*** Gebouwen en groen komen op leeftijd. Daarnaast staan grote transformatieopgaven op stapel. ***Omgevingskunst*** neemt een aparte positie in. Hier is nu al sprake van een instandhoudingsopgave. Door vorm en materiaalgebruik wordt omgevingskunst door beheerders en eigenaren vaak niet als kunst herkend, met verwaarlozing en verwijdering als gevolg.

- ***Kennis kan een bijdrage leveren aan de huidige en toekomstige transformatie opgaven.*** Het blijkt ook dat transformatieopgaven goed te benutten zijn als kristallisatiepunt voor de discussie over de waarde en het behoudsperspectief van het erfgoed uit de periode Post 65 (recreatieterreinen, wijken in groeikernen). Kennis over Post 65 is daarnaast relevant voor lopende programma's zoals het Programma Duurzaamheid, de Erfgoeddeals, het programma Faro en uitvoeringsprogramma's van de NOVI.

- Hoewel bekendheid en ***waardering van het cultureel erfgoed van Post 65*** nog niet vanzelfsprekend is, groeit deze wel degelijk. Onder professionals is de afgelopen twee jaar, mede dankzij de inspanningen van de RCE, een ***'kopgroep' ontstaan die zich sterk maakt voor het erfgoed van Post 65***. Dit is een rijk geschakeerd gezelschap uit de professionele en particuliere erfgoedzorg, (landschaps-)architecten en stedenbouwkundigen (van

toen en nu), planologen, en sociologen, onderzoekers, docenten en studenten, betrokken burgers, enz. Deze kopgroep is ook van belang voor de opbouw van een bredere ***bewustwording van betekenis en erfgoedwaarde, waardoor kansen en draagvlak voor instandhouding worden bewerkstelligd***.

- Een ***dialoog tussen erfgoedzorgers en burgers op basis van tijdsbeelden en ontwikkelingen*** biedt goede aanknopingspunten om erfgoedwaarden te definiëren als aanvulling op de klassieke architectuurhistorische aanpak.De periode 1965-1990 wordt gekenmerkt door een ***ongekende bouwproductie***. Een kwart van de huidige woningvoorraad is gebouwd in deze periode. ***Kenmerkende maatschappelijke ontwikkelingen kregen een eigentijdse ruimtelijke en architectonisch vertaling***. Denk aan de democratisering van het onderwijs (groei van universiteiten), de vrije zaterdag (recreatie- en vakantieparken), de groei van de dienstensector (kantoren), de veranderende woonwensen (groeikernen), etc.

Vervolg

De voorliggende rapportage geeft aan wat de belangrijkste conclusies en bevindingen zijn van een eerste verkennend onderzoek naar het erfgoed van de periode na 1965 door de RCE. In overleg met de Directie Erfgoed en Kunsten zal worden bekeken welke bruikbare inzichten of welke kennislacunes tot een vervolg kunnen leiden op de Verkenning Post 65.

In de jaren zestig en zeventig raakten veel historische binnensteden in verval. De stadsvernieuwing zorgde voor renovatie en herstel. Leiden, Herengracht 1978. *Foto RCE-Beeldbank*

1 Inleiding

Deze rapportage bevat de bevindingen van de Verkenning Post 65. Deze inleiding geeft in het kort weer wat de aanleiding, doelstelling, afbakening en uitgangspunten van het verkennend onderzoek zijn. In hoofdstuk 2 wordt een beknopte schets gegeven van de periode Post 65 en ontwikkelingen op het gebied van architectuur, stedenbouw, de landschappelijke inrichting en omgevingskunst. Hoofdstuk 3 en 4 gaan in op de aanpak van het verkennend onderzoek, de verschillende deelonderzoeken en resultaten. De rapportage sluit af met de bevindingen die hieruit voortvloeien.

Betekenis en waardering van cultureel erfgoed
Onze leefomgeving met al zijn tijdlagen biedt eenieder de kans om kennis te maken met onze rijke geschiedenis, cultuur en gemeenschapsleven. Voor toeristen van buiten en binnen Nederland is het bijzondere karakter van onze historische binnensteden en cultuurlandschappen een belangrijk motief voor hun bezoek. Voor buitenlandse bedrijven is het een vestigingsfactor van betekenis. Met cultureel erfgoed zijn daarom grote bestuurlijke, planologische en particuliere belangen gemoeid. De waardering geldt niet alleen de historische binnensteden en cultuurlandschappen, maar ook de jonge(re) architectuur, vormgeving en design. Door professionals in binnen- en buitenland wordt ons land geroemd om zijn ruimtelijke ordening en volkshuisvesting. De bijdrage aan het naoorlogse debat over architectuur, landschapsarchitectuur, stedenbouw en ruimtelijke ordening is op internationaal niveau onomstreden.

Aanleiding Verkenning Post 65
Tijdens de parlementaire behandeling van de Erfgoedwet in de Tweede Kamer heeft de minister van OCW aangekondigd verkenningen uit te zullen voeren naar een aantal erfgoedthema's, vooruitlopend op een mogelijk aanwijzingsprogramma voor rijksmonumenten. Dit voornemen is opgenomen in de Toelichting op de 'Beleidsregel Aanwijzing rijksmonumenten en wijziging rijksmonumentenregister Erfgoedwet' van 30 juni 2016. In 2017 zijn vier verkenningen gestart naar Militair Erfgoed, Herinneringserfgoed, Archeologie en erfgoed uit de periode na 1965, kortweg Post 65.

Dat het erfgoed uit de periode na 1965 wordt onderzocht, is een logisch vervolg op eerdere onderzoeks- een aanwijzingsprogramma's van onroerend erfgoed, met de Wederopbouwperiode 1940-1965 als laatste. Voor deze, eerdere periode zijn de afgelopen jaren onderzoeken en projecten voor draagvlakverbreding uitgevoerd, zijn objecten aangewezen als rijksmonument, gebieden van nationaal belang geselecteerd en zijn gemeenten gestimuleerd ditzelfde te doen. De historische belangstelling voor de periode na 1965 komt pas net op gang. Er is van deze periode nog geen landsdekkend overzicht van gebouwen, kunst in de openbare ruimte, wijken en gebieden die zijn (her)ingericht. Het ontbreekt aan inzicht wat daarvan waardevol of betekenisvol erfgoed is en hoe we daarmee (kunnen) omgaan.

Een tweede aanleiding om nu onderzoek te doen naar het erfgoed van deze periode is de verwachting dat binnen enkele jaren de gebouwen en stedelijke en landelijke gebieden uit deze periode onderwerp zullen zijn van (grootschalige) transformatie: duurzaamheid, energietransitie, klimaatopgaven, herbestemming, groei en krimp en in de agrarische sector, maar ook bouwtechnische en woontechnische verbeteringen. De verkenning beperkt zich niet tot een architectuurhistorische bureaustudie, maar neemt dit perspectief mee.

Binnenterrein Schoolwerf, Almere voor opknapbeurt.
Foto Anita Blom

Winkelcentrum De Lunet in de wijk Tuinzigt, Breda: 'Alleen stelen is goedkoper'. *Foto Anita Blom*

Als derde aanleiding voor de Verkenning Post 65 kan de komst van de Omgevingswet, omgevingsvisies en omgevingsplannen worden genoemd. De Nationale Omgevingsvisie (NOVI) benoemt het behouden en versterken van cultureel erfgoed als nationaal belang.

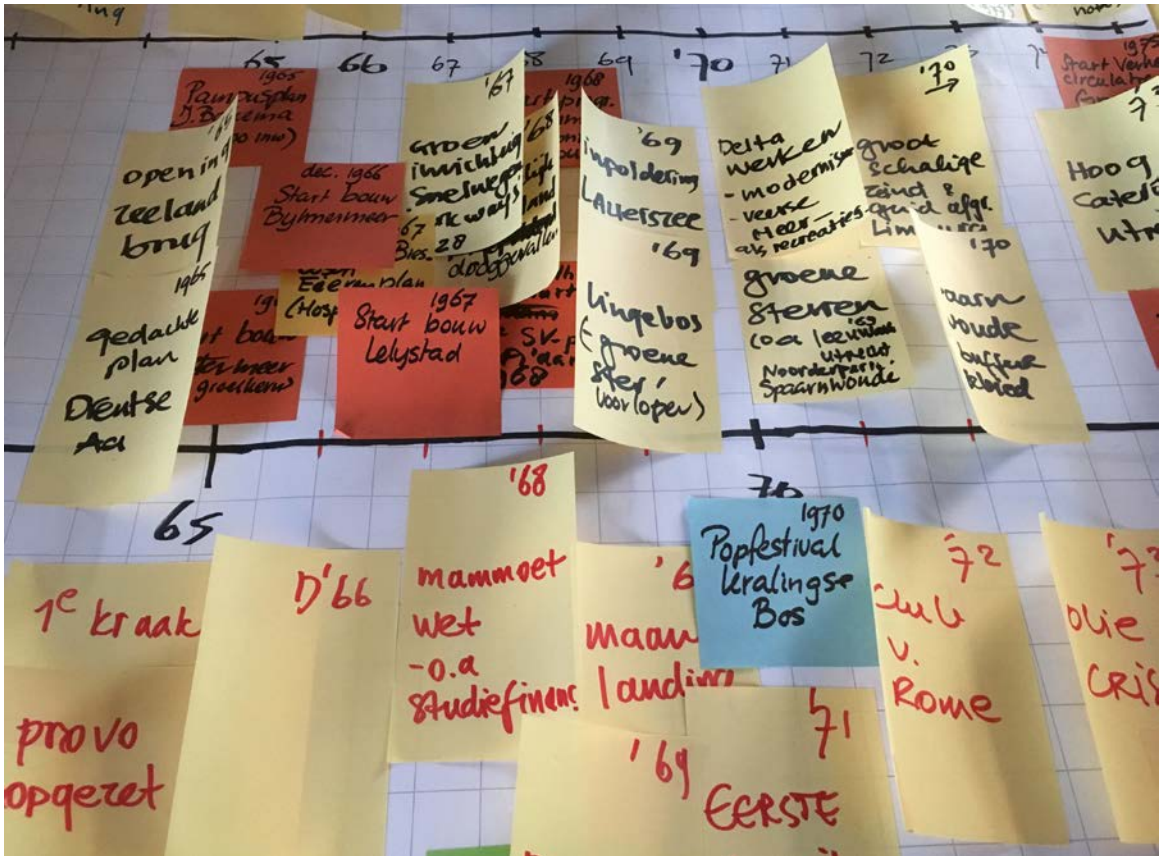

Dit belang zal een uitwerking krijgen in lokale omgevingsvisies. Omdat erfgoedwaarden van de periode na 1965 nog niet breed worden onderkend en kennis ontbreekt, zal het erfgoed van deze periode hierin niet vanzelfsprekend worden meegenomen.

Doelstelling

De Verkenning Post 65 brengt in beeld:

- de betekenis van de periode na 1965 en de betreffende cultuurhistorische waarden;
- de actuele ruimtelijke opgaven in relatie tot de verschillende disciplines binnen de erfgoedzorg en de wijze waarop de erfgoedwaarden hierin kunnen worden meegenomen;
- de eventuele instandhoudingsopgaven en de aanpak – welke waarderings- en selectiecriteria, soort instrumentarium, werkwijze, strategieën – waarmee invulling kan worden gegeven aan deze instandhoudingsopgaven door de verschillende overheden en andere belanghebbenden;
- het draagvlak voor het erfgoed van na 1965 en de mogelijke rol van de RCE/OCW en andere partners om dit draagvlak indien nodig te vergroten.

De Verkenning Post 65 levert met de bevindingen en conclusies van de uitgevoerde onderzoeken de bouwstenen voor een advies aan de minister.

Afbakening en uitgangspunten

Begrenzing tijdsperiode

De verkenning Post 65 betreft de periode vanaf 1965 en sluit aan op de wederopbouwperiode (1940-1965).
Als begrenzing is 1990 aan te houden. Dit wordt toegelicht in hoofdstuk 4.

Inhoudelijke afbakening en proces

Bij de start van de verkenning was al duidelijk dat er nog weinig kennis is van de periode 1965-1990 vanuit een erfgoedperspectief. Er zijn weliswaar enkele contemporaine publicaties op deelgebieden, maar deze zijn gericht op het toenmalige architectuurdebat of zijn onderdeel van de architectuurkritiek in tijdschriften en missen de noodzakelijke afstand voor reflectie. Lokaal zijn daarnaast enkele overzichtswerken gemaakt en er zijn van een aantal architecten en stedenbouwkundigen biografieën verschenen. Maar het ontbreekt aan een landsdekkend overzicht.

Een tweede constatering was dat er nog weinig waardering is voor het potentiële erfgoed uit deze periode, terwijl het in toenemende mate betrokken raakt bij ruimtelijke transities. De gebouwen, woonwijken, kantoorgebieden, winkelcentra, groenstructuren, infrastructurele projecten en andere werken uit deze tijd komen op leeftijd, waardoor keuzes moeten worden gemaakt ten aanzien van sloop, modernisering of transformatie.
Dit kan als een bedreiging worden ervaren, maar ook worden benut als een kans, door het onderzoek daar op in te richten. Daarom is opdracht gegeven om al tijdens de verkenning kennis op te bouwen, te werken aan bewustwording in relatie tot (ruimtelijke) opgaven, onderzoek te doen naar draagvlak en dit zo mogelijk te bevorderen. Op die manier kunnen kennis en inzichten meteen in de praktijk worden toegepast en treden betrokkenen mogelijk naar de toekomst op als ambassadeur van het Post 65 erfgoed.

Omdat het om een verkennend onderzoek gaat binnen een beperkt tijdsbestek en met beperkte middelen, er sprake is van enorme bouwproductie[1] en vele interessante ruimtelijke ontwikkelingen zijn in de stad en op het platteland, moest een prioritering plaatsvinden in de te onderzoeken onderwerpen.

Strategieën
De verkenning Post 65 brengt in beeld wat kan worden verstaan onder erfgoed van de periode 1965-1990 en hoe de instandhouding hiervan kan worden geborgd. Net als bij de andere verkenningen is de opdracht om naast wettelijke bescherming ook andere strategieën in beschouwing te nemen. De verkenning sluit daarmee aan op het eerder uitgevoerde programma Wederopbouwperiode (1940-1965). Hierbij werd van rijkswege sterk ingezet op bewustwording van en draagvlak voor het erfgoed, en op verschillende vormen van bescherming. In de Structuurvisie Infrastructuur en Ruimte en de Visie Erfgoed en Ruimte zijn 30 kenmerkende gebieden benoemd als wederopbouwgebieden van nationaal belang, zonder deze te beschermen vanuit (toen nog) de Monumentenwet.

Burgerparticipatie
Burgerparticipatie is een (relatief) nieuw aandachtsveld in de erfgoedzorg als het gaat om vragen als: wie bepaalt wat erfgoed is en hoe kan burgerparticipatie bijdragen aan instandhouding van dit erfgoed? Burgers en plaatselijke erfgoedorganisaties beschikken niet alleen over een grote lokale kennis, maar representeren ook het maatschappelijk draagvlak voor bescherming en behoud van het cultuurhistorisch erfgoed. Deze visie op burgerparticipatie sluit aan op het Regeerakkoord (2017), de brief *Cultuur in een open samenleving* (2018) en *Erfgoed Telt* (2018), waarin de aandacht ook uit gaat naar de sociale waarden van erfgoed, het belang van het erfgoedverhaal en de toegankelijkheid van historische plaatsen die het verhaal van onze geschiedenis vertellen. De brede en integrale insteek is ook een van de aandachtspunten in het sectoradvies van de Raad voor Cultuur *Met erfgoed meer ruimtelijke kwaliteit* (maart 2019). De RvC stelt daarin dat cultuurhistorische waarden als startpunt gebruikt moeten worden om de ruimtelijke kwaliteit van de (fysieke) omgeving te verbeteren en het culturele leven te versterken. Met de komst van de Omgevingswet (in 2021) en de omgevingsvisies wordt daarom door de RvC van de sector een volgende stap verwacht: een bredere blik en een andere houding, waarbij erfgoed gezien wordt als een van de pijlers van onze ontwikkeling als samenleving.

Participatie werd in de jaren zeventig een belangrijk onderdeel van de besluitvorming. Hugo Priemus vroeg zich af of dat de volkshuisvesting niet nog complexer maakte.

[1] Als voorbeeld de woningbouwproductie: tussen 1945 en 1962 zijn één miljoen woningen gebouwd, het volgende miljoen kwam gereed in 1971. In 1990 waren er in totaal 4,9 mln. woningen; verrekend met sloop en samenvoegingen betekent dit een toename van ongeveer 2 mln.

2 Typering van de periode Post 65

"Iedere tijd schrijft de geschiedenis opnieuw, dat wil zeggen zijn eigen geschiedenis schrijft, omdat de historicus nu eenmaal een kind zou zijn van zijn eigen tijd en vanuit dat perspectief het verleden benadert. De geschiedenis zou zijn opgebouwd uit een veelheid van perspectieven, afhankelijk van de individuele standplaatsen van de verschillende historici en is dus ook noodgedwongen subjectief."

Kitty Zijlmans, in: 'Kunst, geschiedenis, kunstgeschiedenis' (1990)

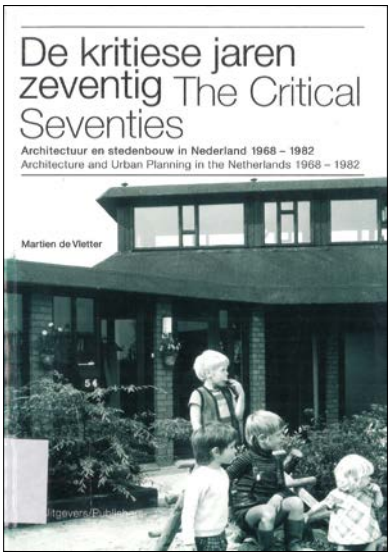

Om kunst en architectuur te kunnen interpreteren moeten deze in hun historische *context* geplaatst worden; pas dan kan een juist beeld over de plaats en de betekenis in de geschiedenis van het betreffende gebied, gebouw of kunstwerk ontstaan. Om ze volledig te begrijpen moet ook de *ontstaansgeschiedenis* bekend zijn. Voor het bestuderen van de ontstaansgeschiedenis en de context kunnen verschillende contemporaine en hedendaagse bronnen geraadpleegd worden. De algemene leidraad voor architectuurhistorisch onderzoek is veelal de indeling van stijlperioden en de chronologisch ordening. Voor de jongere en jongste bouwkunst is de architectonische verschijningsvorm echter lang niet altijd gekoppeld aan een bepaalde bouwstijl of architectuurstroming. Karakterisering en eventuele waardering komen eerder in samenhang met bijvoorbeeld de omgevingskenmerken, de vormgeving, de toegepaste materialen en de constructie tot stand, en ook in relatie tot sociaalmaatschappelijke en beleidsmatige ontwikkelingen. Op een soortgelijke manier ontwikkelt zich ook de erfgoedzorg in Nederland. Voor een korte schets daarvan: zie bijlage 2 van deze rapportage.

De periode Post 65

Stedenbouw en volkshuisvesting

Onder invloed van sociaal-maatschappelijke, economische en culturele ontwikkelingen zijn de ruimtelijke, landschappelijke en bouwkundige domeinen in de jaren na 1965 ingrijpend veranderd. Deze ontwikkelingen zorgden voor een aantal fundamentele heroriëntaties in het Rijksbeleid, die zijn terug te vinden in de 2e en 3e Nota Ruimtelijke Ordening en beleid op het gebied van verstedelijking en stadsvernieuwing; met ruime subsidies op dat gebied en aandacht voor diverse doelgroepen. In reactie op het rigide en grootschalige modernisme kreeg het zoeken naar de menselijke maat in de steden-

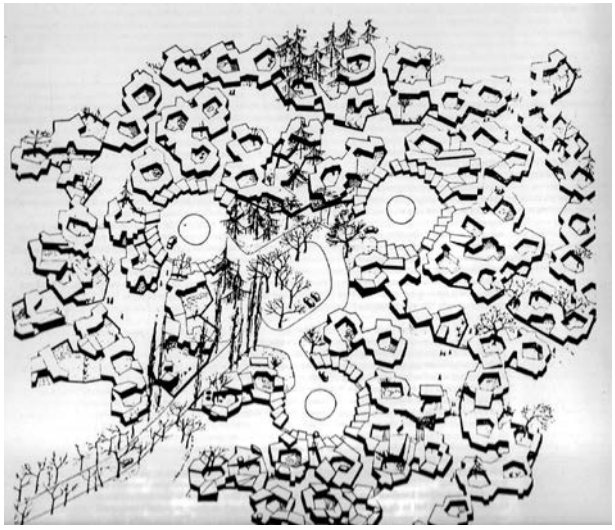

Bloemkooldroom van Niek de Boer.

Overzicht groeikernen en groeisteden.

Jan Plas: woonerf als enscenering van de ontmoeting, 1977

Woonerfvisioen van Jan Plas.

bouw en architectuur meer aandacht, bijvoorbeeld door een regeling voor experimentele woningbouw.

Een nieuwe generatie idealistische architecten en stedenbouwkundigen gooide het roer om. De bouwopgave voor de woningbouw bleef onverminderd groot en was evenals in de voorafgaande periode ruimtelijk strak gereguleerd (denk aan groeikernen als Zoetermeer of Houten). Kenmerkend voor de woningbouw in de jaren zeventig is het streven naar veelvormigheid in woning- en buurtontwerpen, als reactie op de repetitieve gestempelde stedenbouw in de voorgaande periode. Dit leidde tot een geheel nieuwe typologie: de woonerven en de zogenaamde bloemkoolwijken. Deze nieuwe opzet van uitbreidingswijken vinden we voor een belangrijk deel terug in de groeikernen; stedenbouwkundige uitbreidingen van bestaande kleine kernen als overloopgebieden voor de grote steden Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht. Voorbeelden daarvan zijn Purmerend, Hoofddorp, Capelle aan de IJssel, Zoetermeer, Nieuwegein en Houten. Ook steden als Groningen, Zwolle, Amersfoort en Breda kregen een expliciete groeiopdracht in de 3e Nota Ruimtelijke Ordening.

Na de crisis in 1979 keert het grid in de stedenbouw terug en worden de woonwijken eenvoudiger van opzet. Een gelijktijdige ontwikkeling is de opkomst van de Stadsvernieuwing, het herstel van stadscentra en oude wijken, als tegenbeweging van de grootschalige saneringsplannen uit de jaren vijftig en het begin van de jaren zestig. De stadsvernieuwing kan gezien worden als een gevolg van het massale protest van bewoners en medestrevers tegen de sloop van de historische binnensteden en negentiende-eeuwse wijken. In die tijd ontstaat ook de samenwerking tussen het toenmalige ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening en de toenmalige Rijksdienst voor de Monumentenzorg bij de herontwikkeling van historische stads- en dorpsgezichten.

Architectuur

In de architectuur komt aan het eind van de jaren zestig ruimte voor speelsheid en fantasie, zoals in de experimentele paalwoningen van Piet Blom in Helmond en Rotterdam en de Bolwoningen van Dries Kreijkanp in Den Bosch. Een belangrijke architectuurstroming is het structuralisme (Forum), een vooral Nederlandse reactie op het modernisme. Voorbeelden: Centraal Beheer in Apeldoorn van Herman Herzberger, het voormalig kantoor van de Rijksdienst voor Oudheidkundig

Bodemonderzoek in Amersfoort van Abel Cahen en de woonwijk De Werven in Almere van Joop van Stigt. Het postmodernisme, in diverse andere landen een reactie op het modernisme, komt in Nederland als stroming nauwelijks van de grond. Als reactie op de geometrische vormen van het modernisme ontstaat in Nederland ook een organische architectuur met meer natuurlijke vormen. Het hoofdkantoor van de voormalige NMB-bank in Amsterdam van Alberts en Van Huut is hier een voorbeeld van. Hoewel minder prominent als architectuurstroming zien we in Nederland ook voorbeelden van het Brutalisme in de jaren zestig en zeventig, met als bekende voorbeelden de Aula van de TU Delft (1966), ontworpen door Van den Broek en Bakema en het Ministerie van Financiën in Den Haag uit 1975 van Jo Vegter en Mart Bolten. Ook de bouw van nieuwe stadhuizen en provinciehuizen gaat in de periode na 1965 door. De verzorgingsstaat en de fors groeiende bevolking vraagt om een groeiend aantal ambtenaren. Nederland groeit en Nederland bouwt. Na de economische crisis van 1979 stort de bouwmarkt echter in en het weinige dat wordt gebouwd, vooral sociale woningbouw, heeft een schraalheid waarbij de wederopbouwarchitectuur gunstig afsteekt. Architecten met meer aspiraties richten zich op prijsvragen, manifestaties en tentoonstellingen, zoals de bouwtentoonstelling De Fantasie in Almere . Allerlei initiatieven komen van de grond, zoals de Dag van de Architectuur en het opnieuw instellen van de Prix de Rome voor architectuur (1986). Tijdens de eerste Biënnale Jonge Nederlandse Architecten in Amsterdam in 1983 kan een nieuwe generatie architecten zich presenteren, onder wie Jo Coenen, Frits van Dongen, Sjoerd Soeters, Koen van Velsen, John Körmeling, Jan Benthem en Mels Crouwel, Kas Oosterhuis en Hans van Heeswijk. Bij de tweede Biënnale vestigen Mecanoo, Wiel Arets en Willem Jan Neutelings hun naam. Deze generatie kenmerkt zich vooral door een eigen herkenbare stijl en een eigen visie op de architectuurgeschiedenis. In 1987 valt het besluit het Nederlands Architectuurinstituut (NAi) te vestigen in Rotterdam.

Grofweg kunnen we in de architectuur van de periode 1965-1990 drie subperioden onderscheiden: groei, verandering en differentiatie. De eerste is een vervolg op de late wederopbouw met een grote economische expansie en grootschalig modernisme, de tweede kenmerkt zich door kleinschalig bouwen voor en door de gebruikers, en de derde door de herontdekking van de architectuur met een breed palet aan individuele uitingsvormen. De perioden zijn niet scherp afgebakend, maar overlappen elkaar.

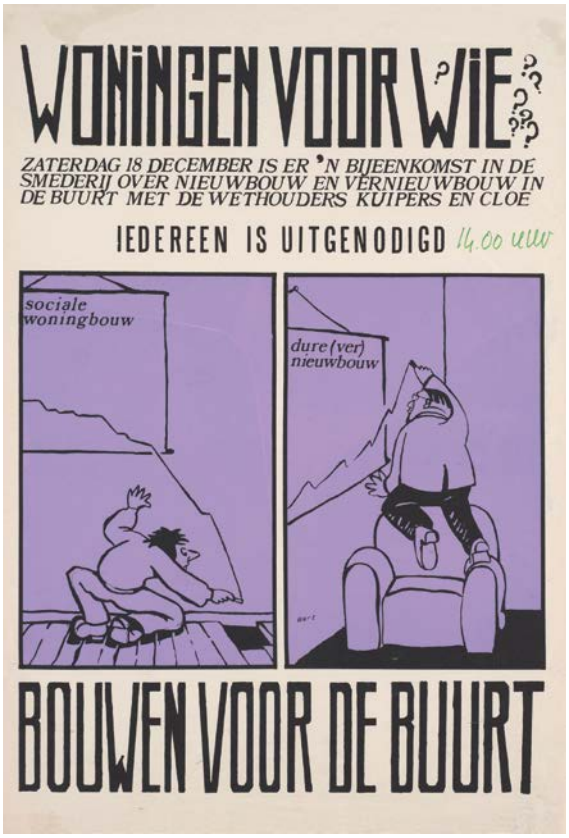

Kaalslag in de binnenstad van Zwolle begin jaren zeventig. *Foto RCE-beeldbank*

Stadsvernieuwingsproject Onder de Bogen in Zwolle van Aldo van Eyck. *Foto Ruben Ferwerda*

Recreatie, natuur en vrije tijd
Recreëren in de vrije natuur wordt een steeds grotere trend, maar ook de ontwikkeling en 'reconstructie' van natuurgebieden. Het Lauwersmeer is daarin typerend voor deze periode, maar ook de 'spontane' natuurontwikkeling, zoals in de Oostvaarders Plassen.
De toegenomen welvaart vertaalt zich in de inrichting van grote aaneengesloten recreatiegebieden en meer aandacht voor cultuur. De in de jaren zestig begonnen cultuurspreiding zet stevig door met de uitrol van de verzorgingsstaat en de toename van de welvaart: iedere gemeente krijgt zijn eigen theater of cultureel centrum, en in de grote steden krijgt iedere buurt zijn buurtcentrum met eigen opbouwwerker. Bekend zijn De Meerpaal (1967) in Dronten en 't Karregat (1973) in Eindhoven van Frank van Klingeren; multifunctionele centra avant la lettre.

Sociaalmaatschappelijke ontwikkeling
De opkomst van de jeugdcultuur en de toegenomen democratisering komt ook tot uiting in de sterke groei van de universiteiten en hogescholen. Door de studiebeurs zijn de jongeren niet langer afhankelijk van de financiële draagkracht van hun ouders. En hoewel de grote steden krimpen door de trek van gezinnen naar de eengezinswoningen-met-tuin in de groeisteden, neemt het aantal jongeren in de studentensteden sterk toe.

Centraal Beheer, Herman Hertzberger, Apeldoorn. *Foto Anita Blom*

Paalwoningen, Piet Blom, Rotterdam. *Foto Noud de Vreeze*

Bolwoningen, Dries Kreijkanp, Den Bosch. *Foto François Hendricks*

Provinciehuis, Hugh Maaskant, Den Bosch. *Foto RCE-Beeldbank*

Bouwtentoonstelling De Fantasie, Almere. *Foto Anita Blom*

De economische crisis van 1979 leidde tot versobering in de woningbouw. *Foto Noud de Vreeze*

De groeiende universiteiten kiezen daarbij dikwijls voor een klustering van hun onderwijsgebouwen op campussen, soms met bijbehorende studentenhuisvesting. En met de steeds beter opgeleide Nederlanders ontwikkelt ons land zich steeds meer in de dienstensector, trekken fabrieken en industrieën weg uit dorpen en steden en nemen kantoren hun plaats in. Nederlanders krijgen meer te besteden en dat vertaalt zich ook ruimtelijk in winkelcentra en meubelboulevards. Vanwege de gunstige ligging ontwikkelt Nederland zich als internationaal distributiecentrum, wat zich vertaalt in de groei van de haven van Rotterdam en de nationale luchthaven Schiphol, de uitbreiding van wegen en waterwegen en de bouw van opslag- en distributiecentra.

Omgevingskunst

Gezamenlijk bezitten de Nederlandse overheden een enorme collectie kunst in de openbare ruimte. Vrijwel alle kunst in de openbare ruimte is vervaardigd in opdracht, niet alleen van overheden, maar ook van nutsbedrijven, ziekenhuizen, de (voormalige) PTT en private bedrijven. Opvallend is de koppeling tussen omgevingskunst en welzijn door de 'verhuizing' van cultuur naar het ministerie van CRM en later WVC. De veelal abstracte omgevingskunst en omgevingsvormgeving uit de periode Post 65 bestaan vaak uit betonnen blokken, stalen balken, gemetselde niveauverschillen, kleursystemen, speel-

plastieken en bestratingselementen. Denk aan de Blauwe Golven van Peter Struycken bij de Mandelabrug in Arnhem.
Vanuit Amerika komt in de jaren zeventig het fenomeen van de landschapskunst overwaaien. In Flevoland maar ook in andere provincies zijn bijzondere Landart kunstwerken gerealiseerd, van internationaal bekende kunstenaars. Deze 'Collectie Landart' is uniek en van internationale allure. De afgelopen jaren vindt een opleving van landschapskunst plaats. Denk bijvoorbeeld de Deltagoot in het Waterloopbos in de Noordoostpolder van Atelier de Lyon|RAAAF.

Robert Smithson, Broken Circle I Spiral Hill, Emmen 2017. *Foto Anita Blom*

Speelpark Hans en Grietje, Harderbos. *Foto François Hendricks*

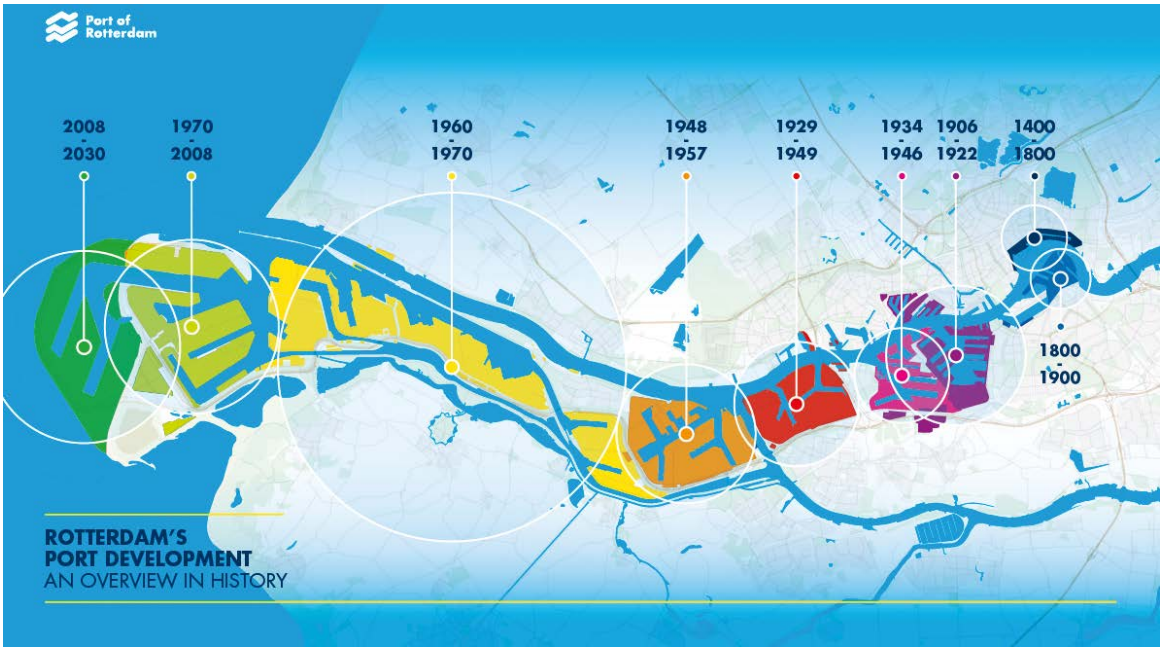

Havenontwikkeling Rotterdam.

3 Aanpak verkennend onderzoek

Voor het bepalen van de opzet van het verkennend onderzoek is voortgebouwd op de ervaringen van het voorgaande onderzoeks- en aanwijzingsprogramma Wederopbouw. De aanpak voor Post 65 is een 'light' versie daarvan; het betreft immers een verkennend onderzoek en geen programma. De Verkenning Post 65 is opgebouwd rond de volgende projecten en deelprojecten:

A. Tijdlijn voor ontwikkelingsgeschiedenis en periodeafbakening;
B. Onderzoeken ontwikkeling architectuur/stedenbouw/landschap/omgevingskunst;
C. Onderzoeken vanuit actuele ontwikkelingen;
D. Samenwerkingsverbanden en kennisuitwisseling;
E. Instrumentarium;
F. Erfgoedpeiling i.r.t. burgerparticipatie.

Hieronder volgt een korte toelichting. De resultaten worden besproken in hoofdstuk 4.

A – Tijdlijn
Om meer inzicht te krijgen in de te onderzoeken periode en eventuele erfgoedwaarden is een tijdlijn opgesteld vanaf 1965 tot op heden. De tijdlijn is gebruikt om te bepalen welke begrenzing van de te onderzoeken periode gehanteerd moet worden en welke ontwikkelingen van belang zijn t.b.v. een inhoudelijke prioritering.

B – Opbouw kennisdomein erfgoeddisciplines en erfgoedzorg
In het kader van de verkenning is begonnen met de opbouw van een kennisdomein m.b.t. de architectuur, stedenbouw, landschap, omgevingskunst en de erfgoedzorg in de periode 1965-1990. De prioritering van deelonderzoeken heeft plaatsgevonden met behulp van de tijdlijn. Hiermee zijn de meest kenmerkende ontwikkelingen bepaald. Een klein interdisciplinair team binnen de RCE heeft onderzoek gedaan naar deze ontwikkelingen en hierover een essay geschreven.

C – Onderzoeken vanuit ruimtelijke of bouwkundige opgaven
Naast de identificatie van en kennis over de erfgoedwaarden, is ook de omgang daarmee van belang. Wat betekenen transformatie en herontwikkeling voor de waarde en waardering van dit erfgoed? En biedt de (notie van) erfgoedwaarde een uitgangspositie voor transformatie-opgaven? In het kader van de verkenning is aansluiting gezocht bij en onderzoek gedaan naar actuele en nieuwe opgaven. Gezien de omvang van het aantal opgaven, was ook hier een prioritering nodig. Bij de opzet van de verkenning is bewust gekozen voor een bepaalde mate van flexibiliteit, om gedurende de looptijd met deelprojecten te kunnen inspelen op maatschappelijke ontwikkelingen en samenwerking met andere partners buiten de RCE. Voor de prioritering zijn daarom de criteria *urgentie, relevantie* en *samenwerking* gehanteerd.

D – Kennisuitwisseling en samenwerkingsverbanden
Om inzicht te krijgen in de kennisbehoefte en de wijze waarop dit beschikbaar zou moeten komen, is dit gepeild bij verschillende instanties, kennisinstellingen, gemeenten en personen. In het begin ging het initiatief hiervoor vooral uit van de RCE, tegenwoordig benaderen juist anderen de RCE. Ook is contact gezocht met voor het erfgoedveld nieuwe partijen. Dit geldt bijvoorbeeld voor vertegenwoordigers van groeikernen.

E – Instrumentarium
Een eventuele instandhoudingsopgave wordt niet één-op-één vertaald in een aanwijzingsprogramma, maar wordt gespiegeld aan een breed kader van mogelijke interventies en strategieën. Naast de Erfgoedwet, vormen ook de Omgevingswet, de NOVI en provinciale en gemeentelijke omgevingsvisies een belangrijk kader voor de omgang met erfgoed. Naast bescherming, zijn kennisontwikkeling, bewustwording en draagvlakvorming ook strategieën die bijdragen aan behoud. Een basisvoorwaarde voor alle interventies en strategieën is de identificatie van erfgoedwaarden. Om te kunnen bepalen wat erfgoed is, moet duidelijk zijn welke criteria gebruikt kunnen of moeten worden en hoe ze te hanteren.

F – Onderzoek naar burgerparticipatie
De Verkenning Post 65 kijkt niet alleen vanuit het professionele erfgoedperspectief naar de periode na 1965, maar verkent ook de rol van dit erfgoed in de huidige samenleving. Op twee wijzen is hier onderzoek naar gedaan. Tijdens het Monumentencongres 2018 hebben de congresgangers daarover een aantal vragen gekregen tijdens een interactieve workshop. Via een erfgoedpeiling zijn ruim 1.000 burgers gevraagd naar hun opvattingen over de periode Post 65 en welk erfgoed doorgegeven zou moeten worden naar de volgende generatie.

4 Resultaten en opbrengsten

Hieronder volgt een overzicht van de belangrijkste projecten en onderzoeken van de Verkenning Post 65. De resultaten zijn niet volgordelijk in tijd weergegeven, maar volgens de indeling in hoofdstuk 3. De onderzoeken zijn al tijdens de uitvoering benut om kennis te delen, kennisbehoeften te peilen en vervolgvragen in beeld te krijgen. Dit om aan te kunnen sluiten bij relevante en belangwekkende transformatieopgaven én om het draagvlak voor het erfgoed uit deze periode te verbreden. Naarmate de Verkenning Post 65 meer bekendheid verwierf, initieerden ook andere partijen eigen projecten en ontstonden enthousiaste uitwisselingen.

A Tijdlijn

Om uitspraken te kunnen doen over een eventuele (instandhoudings)opgaven en bijpassend instrumentarium, moest eerst een beeld worden verkregen van de periode en eventuele erfgoedwaarden. Welke ontwikkelingen hadden hun weerslag op de inrichting van de fysieke leefomgeving? Waar gaan architectuurdebat en –kritiek over in architectuurgeschiedenis en erfgoedwaardering? Welke afstand in de tijd is nodig voor een objectief erfgoedoordeel?
Om meer inzicht te krijgen in de periode is een tijdlijn opgesteld met: 1. de historische en sociaalmaatschappelijke context (wat gebeurde er nationaal en internationaal); 2. de beleidsmatige context; 3. de verschillende ontwikkelingen in de architectuur, stedenbouw en landschap, en omgevingskunst; met iconische voorbeelden daarvan. Aan de hand van de tijdlijn is gekeken welke 'breuklijnen' of overgangen herkenbaar zijn in de periode na 1965 en welke weerslag die hebben gehad op het bouwen en de fysieke leefomgeving.

Bij de vaststelling van de te onderzoeken periode is op basis van de tijdlijn gekozen voor de periode tot 1990. Rond 1990 treedt een duidelijke cesuur op en heeft een aantal belangrijke veranderingen en ontwikkelingen plaats, met onder andere de Vierde Nota Ruimtelijke Ordening en de VINEX, de eerste Architectuurnota, vergaande decentralisatie van rijksbeleid, waaronder de Monumentenwet 1988, maar ook herstel van de economie, politieke omwentelingen in Europa (Val van de Berlijnse Muur) en veranderingen in het onderwijs.

Het onderzoek naar de historische context maakte daarnaast inzichtelijk welke gebeurtenissen, ontwikkelingen en trends kenmerkend zijn voor de periode 1965-1990. Voorbeelden: het rapport van de Club van Rome *De grenzen aan de groei* (1972), met als gevolg meer aandacht voor het milieu en de natuur; de 2e oliecrisis en economische crisis in 1979, waardoor de bouw stilviel; de ontzuiling, met het ontstaan van nieuwe visies op de samenleving, groeiend individualisme en de komst van nieuwe groepen.

Voor de periode 1965-1990 is het goed mogelijk om erfgoedwaarden te definiëren. De tijdsafstand tot 1990 is toereikend voor een reflectie op de ontwikkelingen en de betekenis van wat in onze fysieke leefomgeving tot stand is gebracht. Daarna wordt het beeld diffuser. Voor de periode na 1990 is nog onvoldoende afstand om op objectieve wijze met erfgoedcriteria bouwwerken, kunstwerken, gebouwde en aangelegde omgeving te waarderen. Dit oordeel ligt dan nog te zeer op het terrein van de architectuurkritiek.

Deze inzichten zijn gebruikt om een prioritering aan te brengen in de deelprojecten. Het werken met voor die tijd herkenbare beelden en kenmerkende verhaallijnen is daarnaast als basis gekozen voor de erfgoedpeiling onder het publiek.

B en C Onderzoeken en deelstudies

Het opstellen van de tijdlijn en het onderzoek naar de historische context leverde veel nieuwe inzichten op. De periode 1965-1990 kenmerkt zich door een enorme impact op de leefomgeving: een omvangrijke bouwproductie, grote veranderingen binnen de gebouwtypen en gewijzigde opvattingen op het gebied van de ruimtelijke ordening van Nederland.

Voor de Verkenning Post 65 zijn 12 onderzoeken en verschillende kleinere deelstudies verricht om dit beeld verder in te kleuren. Er is onderzoek gedaan naar gebouwtypen en de afzonderlijke erfgoeddisciplines – architectuur, stedenbouw, landschap, omgevingskunst –, naar ontwikkelingen in de erfgoedzorg, en naar de woningbouw- en herontwikkelingsopgaven in steden,

de vernieuwing van recreatiegebieden, de uitbreidingsopgaven voor de groeikernen en het belang van stedelijke groengebieden voor de leefbaarheid en de klimaatopgave. De onderzoeken zijn soms specifiek voor een (erfgoed)discipline, maar vaak zijn ze een mengvorm en kunnen ze worden ingezet als kennisproduct voor een (ruimtelijke) transitieopgave. Voorbeeld: in Nederland zullen naar verwachting een miljoen woningen moeten worden gebouwd ter vervanging van of als aanvulling op de bestaande woningvoorraad. Het onderzoek naar Experimentele woningbouw 1968-1980 geeft niet alleen een beeld van de uitkomsten van dit programma, maar heeft ook actualiteitswaarde, doordat het alternatieven laat zien voor de bouw van rijtjeshuizen in de wei, hoe er in hoge dichtheid gebouwd kan worden in de stad en hoe dit met burgerparticipatie gerealiseerd kan worden. Het onderzoek naar de stadsvernieuwing toont bijvoorbeeld wat de rol van erfgoed kan zijn bij verbetering en herontwikkeling van stedelijke gebieden.

Hieronder wordt een overzicht gegeven van de uitgevoerde deelstudies en de belangrijkste conclusies. De in de tabel vermelde, korte conclusies (max 3) zijn getrokken op basis van de onderzoeken zelf. Uiteraard zijn de onderzoeken ook te lezen of te raadplegen. In de Bijllage IV zijn de links opgenomen. Bevindingen die volgen uit het geheel van alle onderzoeken zijn onderaan de tabel opgenomen.

B Onderzoeken naar ontwikkelingen vanuit verschillende erfgoeddisciplines
C Thematische onderzoeken vanuit ruimtelijke of bouwkundige opgaven

Onderzoek (resultaat)	Conclusies
Architectuurgeschiedenis (essay)	1. Post 65 is nog een lacune in de vakliteratuur; landelijk beeld en inventarisatie ontbreken. In het essay is een eerste aanzet gegeven voor een presentatie van de ontwikkelingen, de belangrijkste architecten en hun gebouwen en een korte schets van een aantal gebouwtypes. 2. Beschouwd vanuit de architectuurgeschiedenis kent de periode 1965-1990 drie opeenvolgende tijdvakken met eigen karakteristieken: groei, verandering, differentiatie; het laatste tijdvak kent geen dominante architectuurstroming, maar is een tijdvak van experiment en herontdekking van de architectuur. 3. Een typologische indeling is het meest logisch voor vervolgstudies; In de literatuur zijn nog weinig aanknopingspunten m.b.t. typologische en technische ontwikkeling te vinden.
Bloemkoolwijken (essay)	1. Landelijk overzicht op het gebied van stedenbouwkundige ontwikkeling ontbreekt; literatuur en vakbladen beperken zich vooral tot overzicht van architectuurdebat. 2. Waardering is sterk gekleurd door toenmalige controverse tussen architecten. Bij professionals bestaat weinig waardering voor de bloemkoolwijken en woonerven (wel groeiend), burgers wonen er graag. 3. Wijken zijn in transitie, waardoor erfgoedwaarden mogelijk verloren gaan. Opgaven: vergrijzing, bouw- en woontechnisch verouderd, duurzaamheid, energie en klimaatadaptatie.
Stedelijk groen (onderzoeksverslag)	1. Geen landelijk overzicht van de ontwikkelingen en de ontwerpen van het stedelijk groen, m.n. niet voor periode tot 1980, toen veel groen anoniem (want door overheden) is ontworpen. Twee kenmerkende perioden zijn te onderscheiden: 1965-1980 en 1980-1990. 2. Kansen voor koppelmogelijkheden behoud erfgoedwaarden met waterberging en biodiversiteit; groen is inmiddels volwassen geworden. 3. Archivering is probleem.
Landschapsvormende ontwikkelingen (onderzoeksverslag)	1. Ontwikkelingen zijn niet gebaseerd op geologische ondergrond, maar op menselijke ingrepen. 2. Geheel nieuwe ontwikkelingen treden op, zoals grootschalige grind- en zandafgravingen, puinduinen, enz.
Omgevingskunst en land art (essay)	1. Voor verkrijgen van landelijk overzicht is verzamelen van data, kennis en best practices m.b.t. onderhoud/beheer van belang. 2. Net als bij de monumentale kunst uit de wederopbouwperiode, heeft de omgevingskunst van Post 65 een lage economische waarde en is er weinig besef van waarde bij kunsthistorici; er is sprake van slecht en ontbrekend onderhoud doordat de gebruiker en beheerder het niet herkent als kunst; eigenaarschap soms onduidelijk; veel kunstwerken verdwijnen onopgemerkt. 3. Omgevingskunst ontstond door koppeling welzijn aan cultuur onder het ministerie van WVC.
Interieur (rapport)	1. Onderzoek is uitgevoerd als literatuurstudie, vooral gebaseerd op tijdschriften. 2. Gaaf interieur is inmiddels zeldzaam geworden, tegelijkertijd ontstaat een herwaardering van meubels, design en stoffen uit de jaren 70 en 80. 3. Juist bij onderzoek naar interieurs is beeldmateriaal van groot belang.
Snelwegen (essay)	1. De periode na 1965 werd gekenmerkt door een steeds planmatigere aanpak van de wegenaanleg en –planning. 2. Kentering jaren zeventig: na maatschappelijke protesten regels m.b.t. veiligheid, geluid, ecologie en luchtkwaliteit.
Stadsvernieuwing: Interim Saldo Regeling (rapport) 	1. Gezamenlijke financiële subsidieregeling en de samenwerking tussen het ministerie van VRO en CRM/RDMZ bij herstel van monumentale woningen in historische binnensteden brengen rehabilitatie op gang. 2. Erfgoed is vanuit de volkshuisvesting ruimtelijke monumentenzorg en voor het eerst gericht op ontwikkeling en integrale aanpak. 3. Inspraak en participatie gold als randvoorwaarde voor financiële steun aan gemeenten. Dit zorgde ook voor toenemende waardering van monumenten bij bewoners.
Stadsvernieuwing: de rol van het erfgoedveld (onderzoeksverslag)	1. Rol RDMZ/CRM in de stadsvernieuwing is groot, maar tot nu toe niet goed gedocumenteerd. In de literatuur is stadsvernieuwing vooral vanuit de volkshuisvesting beschreven. 2. Omkeer sloop – behoud en herstel kan als voorbeeld van slow urbanism voor actuele opgaven en integrale aanpak gelden. 3. Stadsvernieuwing gold en geldt als de eerste en succesvolle samenwerking tussen Rijk en lokaal bestuur voor vervallen binnensteden en is ook een eerste voorbeeld van interdepartementale samenwerking.

Experimentele Woningbouw (rapport) 	1. Rapport biedt eerste volledige overzicht van de gerealiseerde Experimentele woningbouw (1968-1980) en inzicht in ontstaansgeschiedenis van deze bijzondere reactie op de grootschalige en monotone flats uit de jaren 60; Veel resultaat (kwaliteit en effect) met weinig geld. 2. Doelstelling van het onderzoek was agendering van dit project als voorbeeld voor huidige woningbouwopgave en als voorbeeld van effectieve overheidsinzet. 3. Doel was ook derden te stimuleren vervolgonderzoek te doen naar huidige opgaven en naar verbetering en herontwikkeling van de bestaande projecten, met behulp van burgerparticipatie.
Groene hoofdstructuur van O- en Z- Flevoland (boek) 	1. Gezamenlijk onderzoek van Staatsbosbeheer en RCE, i.s.m. de provincie Flevoland naar ontstaansgeschiedenis van de groene hoofdstructuur en recreatiegebieden. Dit onderzoek over de geschiedenis van de polders is van belang voor de provinciale Omgevingsvisie en voor toekomstige herontwikkeling van de groene hoofdstructuur en recreatieterreinen. 2. IJsselmeerpolders zijn samen een staalkaart van de landschapsarchitectuur in die tijd door unieke ontstaansgeschiedenis. 3. Weinig bronnen/literatuur beschikbaar, archiefmateriaal dreigt te verdwijnen, maar nog levende ontwerpers waren van eminent belang.
Metropolitane recreatiegebieden Natuur om de hoek (rapport) 	1. Functioneren en waardering van de gebieden sterk afhankelijk van ligging t.o.v woonwijken. Hoge waardering vooral voor dagelijks gebruik. Instandhouding staat onder druk voor gebieden die verder weg liggen van de bebouwing en daardoor niet kunnen worden gebruikt voor het dagelijks ommetje. 2. Zoektocht gaande naar verdienmodellen voor onderhoud en beheer nu de gebieden aan een nieuwe ontwikkelingsfase toe zijn. 3. Kwaliteit gebieden bleek door het onderzoek beter dan verwacht. Waardering bleek ook hoger door gebruikersonderzoek.
Participatie en inspraak (masterscriptie)	1. Inspraak en burgerparticipatie is een typisch onderwerp uit de jaren 70. Scriptie omvat een onderzoek naar het functioneren van inspraak toen en nu in een aantal buurten. 2. Inspraak van bewoners bij het onderhoud en beheer werkt nog steeds, maar vergt blijvend onderhoud. Betrokkenheid van actieve bewoners speelt daarin een cruciale rol.

De volgende onderzoeken zijn nog in uitvoering:

Onderzoek	**Onderzoeksvraag**
Kerken	Ten behoeve van de gemeentelijke Kerkenvisies is kennis van kerken uit de periode Post 65 noodzakelijk.
Aanwijzingsbeleid jaren zestig- tachtig	Onderzoek naar beleid m.b.t. woonhuismonumenten ten tijde van cityvorming en stadsvernieuwing, t.b.v. visievorming voor afvoerbeleid.

De volgende vragen voor vervolgonderzoek zijn tijdens de verkenning in beeld gekomen:

Mogelijk vervolgonderzoek	**Onderzoeksvraag**
Waardestelling	Diverse gemeenten starten of zijn gestart met een inventarisatie. Voor waardering en selectie van monumenten zijn ze nog op zoek naar de toepasbaarheid van de bestaande of aanvullende waarderings- en selectiecriteria en/of van een afwegingskader. Dit willen gemeenten gezamenlijk met de RCE verder ontwikkelen. Een belangrijk aandachtspunt vormt daarbij het burgeroordeel. Dit geldt op nationaal niveau, maar ook op lokaal niveau.
Beschermde stads- en Dorpsgezichten	Hoe ziet een ontwikkelingsgerichte visie eruit voor beschermde stads- en dorpsgebieden, inclusief de in de stadvernieuwingsperiode gedane (waardevolle) aanpassingen, en hoe kan deze visie een vertaling krijgen in omgevingsvisies en –plannen op lokaal niveau?
Kunst in de openbare ruimte	Welke monumentale kunst en omgevingskunst is (nog) aanwezig en hoe is de staat van onderhoud? Wat zijn de mogelijkheden op het gebied van kennisinfrastructuur en samenwerking, bijvoorbeeld met gemeenten, opdrachtgevers/beheerders (Atelier Rijksbouwmeester), bemiddelaars (Mothership), Informatiebeheerders (RKD, LAPS)?
Landschap	Landschap i.r.t. recreatie in en om de stad en klimaatadaptatie.

Platform Post 65, Almere januari 2019. *Foto Noud de Vreeze*

Belangrijke algemene conclusies van vrijwel alle onderzoeken zijn:

- De periode Post 65 is een tijd van ontzuiling. Niet alleen bij de sociale en religieuze instituties, maar ook in de wereld van de ontwerpers. Door de toenemende individualisering is een indeling in architectuurstromingen met bijbehorende architecten en andere ontwerpers niet langer aan de orde. Ruimtelijke ordening wordt vanaf de 2e Nota RO leidend bij de integrale inrichting van Nederland en werd tot eind jaren tachtig in sterke mate bepaald door de centrale en decentrale overheden, en – waar noodzakelijk – bijgesteld door financiële regelingen.

- Door de stadsvernieuwing krijgen de disciplines stedenbouw en erfgoedzorg een totaal ander karakter en een andere dynamiek. Na decennia alleen bezig te zijn geweest met stadsuitbreiding vraagt stadsvernieuwing om een heel andere instelling en een integrale aanpak. Dit geldt ook voor de architectuur, de inrichting van de openbare ruimte en het stedelijke groen. Monumentenzorg verbreedt zich en wordt ontwikkelingsgericht.

- In toenemende mate bepalen ook individuele burgers de inrichting van Nederland. Door de toename van individualisering en de daarmee samengaande wens om zich te onderscheiden bepalen zij graag zelf de verschijningsvorm van hun interieur, huis en tuin. Door inspraak en burgerparticipatie worden ze ook door de gemeenten uitgenodigd om mee te praten over de inrichting van stad en dorp.

Een afgeleide algemene conclusie uit de onderzoeken is: De kennis over de periode Post 65 bevindt zich nog in een opbouwfase, maar brengt inmiddels al veel enthousiasme teweeg bij discussiefora, opleidings- en kennisinstellingen. De digitale of in druk verschenen onderzoeksrapporten vinden gretig aftrek. Een aantal onderzoeken heeft een vervolg gekregen. In het najaar 2019 verschijnt nog een publieksversie van het onderzoek naar de Experimentele woningbouw.

D Kennisuitwisseling en samenwerking

Vanaf de start van de verkenning is overleg gevoerd en samengewerkt met andere partijen uit het erfgoedveld en aanverwante stakeholders. De algemene bevinding uit de overleggen is dat mede dankzij de verkenning een verbreding en versnelling heeft plaatsgevonden van het debat over Post 65 onder de diverse partijen. Er is op een aantal onderwerpen een community ontstaan van mensen die zich hiervoor willen inzetten, zoals het Platform Verkenning Post 65 (1e bijeenkomst in Amersfoort, juni 2018 met ruim 130 deelnemers, 2e bijeenkomst in Almere, januari 2019 met 115 deelnemers) en voorzetten voor kennisnetwerken (Federatie Grote Monumenten Gemeenten en Groeikernen). Zie bijlage *Overleg & gesprek* voor een volledige lijst van overleg- en gesprekspartners. Hieronder volgt een weergave van de belangrijkste resultaten.

- Verschillende universiteiten en hogescholen maken ruimte in hun curriculum voor Post 65. Bij het begin van de verkenning was hiervan nog geen sprake. De RCE heeft de afgelopen periode 6 stagiaires begeleid voor onderzoeken en scripties over Post 65 onderwerpen: o.a. interieur, een aantal categoriale onderzoeken en inspraak en burgerparticipatie. Inmiddels is er met diverse universiteiten en hogescholen contact of samenwerking.
- De KNOB Academisch Platform/TU Delft heeft de RCE gevraagd om medeaanvrager te zijn voor een NWA/NWO-onderzoek (Living Heritage), waarvoor drie Post 65-onderzoeken van de RCE aan de basis hebben gestaan. De TUE, de UU, de WUR, de VU en de Reinwardt Academie nemen ook deel. Een pre-proposal is in mei 2019 ingediend bij NWO en wordt nu verder uitgewerkt. Het onderzoek betreft nieuwe methoden van waardering met behulp van andere betrokkenen dan de erfgoeddeskundigen, en transformatiemogelijkheden van erfgoed in het kader van een circulaire economie.
- Met de Federatie Grote Monumenten Gemeenten wordt kennis uitgewisseld op het gebied van waardering en selectie in de werkgroep Post 65. Een groeiend aantal gemeenten is onlangs gestart of wil gaan starten met een inventarisatie en waardering, mogelijk gevolgd door een selectie van Post 65 erfgoed. Vraagstukken hierbij: kunnen de bestaande criteria gebruikt worden voor de waardering en selectie van Post 65 erfgoed, wat betekent verduurzaming voor de architectonische kwaliteit van de gebouwen, wat zijn de kenmerkende ontwikkelingen (tijdlijn), wat en hoe moet beschermd worden, hoe om te gaan met burgerparticipatie en wat zullen de gevolgen zijn van de Omgevingswet? Ook is geconstateerd dat gebouwen dreigen te verdwijnen zonder een goede belangenafweging, al gebeurt dat nog niet op grote schaal.
- Met het International New Town Institute (INTI) is de Kenniskring Groeikernen opgericht, voor kennisuitwisseling en kennisdeling. Veel van deze groeikernen zijn zich nog niet bewust van het belang van hun eigen geschiedenis. Of ze menen dat erfgoed een belemmering kan zijn bij herontwikkelingsopgaven. Tijdens de kennisbijeenkomsten worden goede en slechte voorbeelden van omgaan met erfgoed met elkaar gedeeld. Van de 17 groeikernen zijn er 14 vertegenwoordigd in de Kenniskring. Met een eerste Stadslab in Zoetermeer (voorjaar 2019) zijn de mogelijkheden voor erfgoed bij herontwikkeling onderzocht. Insteek was dat erfgoed toekomstgericht is, omdat erfgoed als kwaliteit ingezet kan worden bij nieuwe of noodzakelijke ontwikkelingen.
- Een flink aantal 'Makers' uit de periode Post 65 is nog in leven. Door het afnemen van interviews kunnen hun kennis en opvattingen nog worden vastgelegd. Het gaat hierbij om ontwerpers, kunstenaars, beleidsambtenaren en bestuurders. Naast de documentaire betekenis heeft oral history beleidsrelevante waarde omdat deze verhalen achtergrondkennis kunnen bieden voor waardestelling en selectie; er wordt informatie vergaard die nog niet voorhanden is en die over niet al te lange periode zal verdwijnen.
- Het onderwerp Post 65 staat op de agenda van de Rijksbouwmeester en het CRa. Een eerste contact ontstond bij de start van het onderzoek naar Experimentele Woningbouw. In een persverklaring ondersteunde de Rijksbouwmeester dit initiatief. Op initiatief van het College van Rijksadviseurs wordt nu een (hernieuwd) onderzoek gedaan naar rijksvastgoed uit de periode 1950-2000 en is de nieuwe prijsvraag Panorama LOKAAL opgestart, waarin de RCE participeert met onderzoek naar de aanpak van Post 65 wijken.
- Met Staatsbosbeheer (en de provincie Flevoland) is voor de provinciale Omgevingsvisie onderzoek gedaan naar de groene hoofdstructuur van Oostelijk en Zuidelijk Flevoland. Dit onderzoek heeft ook kennis opgeleverd over de waarde en betekenis van de landschapsarchitectuur bij de aanleg en inrichting van de opeenvolgende polders en dit kan als basis dienen voor de herontwikkeling van de bossen en recreatiegebieden.
- In *Natuur om de hoek* is in opdracht van de RCE en SBB onderzoek gedaan naar recreatiegebieden voortkomend uit drie nationale beleidsprogramma's: Groene Sterren, Randstadgroenstructuur en Recreatie om de Stad (RodS). Hoe kwamen deze gebieden tot stand, hoe worden ze nu beleefd en welke rol vervullen ze in de toekomst? Voor SBB is dit van belang vanuit het strategisch programma Groene Metropool en het beheer van groene gebieden rond de stad. Er is ook onderzoek gedaan naar bezoekers en gebruikers van de bossen. De uitkomsten zijn input voor ontwerpend onderzoek voor verbetering en herinrichting van de gebieden.
- Er is een samenwerking tot stand gekomen met de Werkgroep Post 65 van de Bond Heemschut. Zij activeren hun leden voor een inventarisatie van belangwekkend of bedreigd erfgoed van de periode Post 65.
- Vanuit de verkenning wordt aansluiting gezocht bij het programma dat onderzoek doet naar de implementatie van het Verdrag van Faro. Het verdrag biedt een referentiekader voor erfgoedbeleid, waarbij de nadruk ligt op de rechten en verantwoordelijkheden van burgers ten opzichte van erfgoed en op erfgoed als maatschappelijk kapitaal. Faro benadrukt dat erfgoed kan bijdragen aan het beschermen van culturele

diversiteit en daarbij gaat het ook om verhalen, plekken en tradities. Faro staat voor de mogelijkheden van cultureel erfgoed voor het verbinden van individuen met hun omgeving en met elkaar.

E Instrumentarium

In het verkennend onderzoek zijn in aansluiting op de eerste bevindingen een aantal instrumenten en -strategieën voor het erfgoed van Post 65 verkend.

Waardering en selectie
Om te kunnen bepalen wat erfgoed is, moet duidelijk zijn welke criteria gebruikt moeten worden en hoe deze te hanteren. Eerdere onderzoeken in het kader van waardering, selectie en aanwijzing van erfgoed uit een bepaalde periode of van een bepaalde categorie richtten zich voor een belangrijk deel op een explicitering van zowel de *architectuurhistorische waarde* (als uitwerking van het wettelijke begrip '*schoonheid*'), als de *cultuurhistorische waarde* (die in de *Monumentenwet 1988* de termen '*volkskundige waarde*' en '*geschiedkundige herinneringen*' vervingen). Het duiden en het gebruik van deze criteria is onderdeel van het overleg dat plaatsvindt met de Federatie Grote Monumentengemeenten (FGM), uitgebreid met een aantal typisch Post 65 gemeenten als Almere. Onderdeel van de discussie is de betrokkenheid van burgers bij de waardering (welke positie geef je ze en wanneer in het inventarisatie- en waarderingsproces). De gemeente Almere heeft bijvoorbeeld de eigen inwoners middels een lokale verkiezing laten bepalen welke gebouwen en plekken een hoge erfgoedwaarde hebben.

Omgevingsvisies
De Omgevingswet en omgevingsvisies bieden kansen om te borgen dat cultureel erfgoed wordt meegenomen of ingezet bij toekomstige ontwikkelingen, en tevens voor het daarbij vooraf duiden van belangen en waarden van stedenbouwkundige en landschappelijke kenmerken. Behoud en een ontwikkelingsgerichte omgang met erfgoed van de periode Post 65 past binnen de intenties van de Omgevingswet. In de concept-NOVI staat vermeld: "Het is van nationaal belang om de kwaliteiten van stad en land te borgen. Dit uit zich enerzijds in bescherming van waardevolle, open en kwetsbare landschappen voor ruimtelijke ontwikkelingen, [enz][...]. Anderzijds uit zich dat in de benutting van die kernkwaliteiten bij ruimtelijke opgaven en transformaties, met bijvoorbeeld de inzet van ruimtelijk ontwerp. [...] De zorg voor het behoud van cultureel erfgoed en van werelderfgoed is het werkterrein van alle overheden. [...] Het Rijk is verantwoordelijk voor een goed functionerend (wettelijk) systeem voor erfgoed en leefomgeving met kaders voor de uitvoering door andere partijen zoals eigenaren en medeoverheden." Bij provincies en gemeenten zijn de omgevingsvisies nog in opbouw. Gezien de nog geringe belangstelling voor en kennis over Post 65 erfgoed is het niet vanzelfsprekend dat hierbij ook aan dit jonge erfgoed wordt gedacht. Eerste ervaringen wijzen uit dat dit inderdaad niet gebeurt en dat gemeenten nog niet kunnen aangeven wat zij daarvoor nodig hebben.

Bewustwording en kennisontwikkeling
Ook een andere omgang met het erfgoed, het inpassen van erfgoed in een veranderende leefomgeving en door erfgoed te zien als een verbindende factor bij een transformatieopgave, ontstaan mogelijkheden voor instandhouding. Dit is maatwerk, maar een eerste stap is altijd bewustwording. Bij de Kenniskring Groeikernen is een Stadslab van 3 dagen in Zoetermeer voor de wijk Meerzicht gebruikt voor bewustwording, waardering, het benoemen van problemen, uitdagingen en kansen en vervolgens aanpassingsvoorstellen en herinrichtingssuggesties. Diverse gemeentelijke afdelingen en de grootste woningcorporatie deden mee aan het lab. Ook is een presentatie aan de wethouder gegeven. De uitkomsten zijn meegenomen in de verdere aanpak. Uit de gesprekken en overleggen is naar voren gekomen dat ook kennisontwikkeling en kennisdeling een succesvolle strategie is om instandhouding van het erfgoed uit de periode na 1965 te bevorderen. Kennisontwikkeling genereert aandacht en bewustwording en biedt een onderbouwing en argumentatie voor behoud door bescherming of inzichten voor transformatie.

F Burgerparticipatie

De jaren zestig en zeventig zijn de bakermat van de burgerparticipatie. Bewoners van nieuwbouwwoningen kregen inspraak in de woningplattegrond en de inrichting van de openbare ruimte. In de stadsvernieuwing was zelfs sprake van co-creatie. Gemeenten moesten zelfs kunnen aantonen dat plannen samen met de bewoners waren ontwikkeld (bouwen voor de buurt) wilden ze aanspraak kunnen maken op financiële ondersteuning van het rijk.
Als wordt gekeken naar burgerparticipatie anno 2019, dan gaat het zowel om de vraag wat voor de burger de belangrijkste erfgoedwaarden zijn van de Post 65 in het algemeen, als om de vraag hoe (woon)gebieden hun toekomstwaarde kunnen behouden en welke waarden

burgers daarbij van belang vinden. De verkenning Post 65 heeft onderzoek gedaan naar de eerste vraag: wat volgens het publiek de belangrijkste erfgoedwaarden zijn van Post 65. Tijdens het ***Monumentencongres 2018*** zijn de deelnemers bevraagd over de waardering van erfgoed uit de periode Post 65 en de positie van het burgers daarbij. Een belangrijke vraag was: Wie bepaalt wat van waarde is? Van de 58 deelnemers (professionals) waren 47 van mening dat professionals en burgers dat gezamenlijk zou moeten vaststellen. Het verschil tussen de burgers en professionals zit volgens de deelnemers vooral in het soort inbreng: deskundigen leveren een bijdragen met kennis over cultuurhistorie en architectuurgeschiedenis, de burgers vertellen verhalen, over beleving en identiteit (zie bijlage 3).

Bij de ***Erfgoedpeiling Post 65*** is met een marktonderzoek een breed publiek (n=1011) van boven de 50 jaar, verspreid over heel Nederland, een aantal vragen voorgelegd over kenmerkende ontwikkelingen in de periode na 1965. Daarna is ze de vraag gesteld welke plek of welk gebouw ze vonden horen bij die ontwikkeling. En ten slotte is ze een aantal foto's voorgelegd van karakteristieke gebouwtypen van 1965-1990 met de vraag of ze deze gebouwen zouden willen doorgeven aan volgende generaties. 'Toename welvaart en technologie', 'seksuele revolutie' en 'oliecrisis en economische crisis' zijn de drie eerste keuzes van de burgers. Ze kennen daarnaast vooral erfgoedwaarde toe aan bijzondere architectuur. Maar ook vakantiehuisjes, buurtcentra, woningen, overdekte winkelcentra, woonerven en bloemkoolwijken moeten bewaard blijven voor toekomstige generaties, vond meer dan 50% van de ondervraagden.
De verschillende tijdsbeelden zijn ook voorgelegd aan een drietal groepen professionals (historici, erfgoedzorgers en oud-ontwerpers). Zij omarmden de onderzoeksmethodiek waarbij is gewerkt met voor die tijd herkenbare beelden en kenmerkende verhaallijnen. Een dialoog met burgers op basis van tijdsbeelden en ontwikkelingen biedt volgens hen goede aanknopingspunten om erfgoedwaarden te definiëren als aanvulling op de klassieke architectuurhistorische aanpak. De professionals vinden vooral de 'toename welvaart en technologie', 'opkomst van jongeren- en popcultuur' en de 'oliecrisis en economische crisis', kenmerkend voor deze periode. In een vervolgonderzoek wordt op drie Post 65 erfgoedlocaties in beeld gebracht hoe de huidige eigenaren, beheerders en gebruikers tegen de erfgoedwaarde aankijken.

5 Bevindingen

De Verkenning Post 65 is een katalysator geweest voor de groeiende interesse voor het erfgoed van de periode na 1965. Steeds meer lokale overheden, onderwijs- en kennisinstellingen en erfgoedorganisaties nemen initiatief om deze kennis verder uit te bouwen. Het draagvlak groeit, maar ook het besef dat er nog veel moet gebeuren. Deze rapportage van de Verkenning Post 65 geeft dan ook slechts een tussenstand, maakt de balans op en blikt voorzichtig vooruit.

Tussenstand en doorkijk

- De verkenning heeft een eerste beeld opgeleverd van kenmerkende erfgoedwaarden van de periode na 1965. Hiervoor is in het kader van de verkenning enerzijds een beschrijvend overzicht gemaakt en is anderzijds de toenmalige beleidsmatige en maatschappelijke context en zijn ruimtelijke weerslag in beeld gebracht. Werkenderwijs en in overleg met andere partijen is geconstateerd dat de tijdlijn, met een toelichtend verhaal, ook geschikt is om de periode Post 65 op een goede manier onder de aandacht te brengen bij stakeholders en het grote publiek. Door de tijdsbeelden en bijbehorend idioom voorop te stellen wordt een brug geslagen tussen de vakinhoudelijke disciplines van de erfgoedzorg en de ontwerpende vakgebieden enerzijds, en tussen de professionals en burgers anderzijds. De tijdsbeelden benadrukken de onderlinge relaties en raakvlakken, in plaats van de verschillen, waardoor de dialoog en ontdekkingstocht het wint van de oordeelsvorming.

- Belangrijke materiële erfgoedwaarden zijn gelegen in ontwikkelingen in de ruimtelijke ordening, diversiteit van architectonische verschijningsvormen, de integraliteit van de stadsvernieuwing, ontwikkelingen in de monumentenzorg en de opkomst van de landschapsarchitectuur. Belangrijke immateriële erfgoedwaarde is de opkomst en betekenis van inspraak en burgerparticipatie.

- Onder burgers van 50+ en ouder bestaat veel draagvlak voor behoud van kenmerkend onroerend erfgoed uit de periode na 1965. Als erflater willen zij dit erfgoed graag overdragen aan toekomstige generaties. Dit blijkt uit een erfgoedpeiling onder 1.000 burgers. Vooral bijzondere architectuur scoort hoog. Omdat erfgoed ook een uitdrukking is van de cultuurhistorische ontwikkelingen in een periode, is de burgers gevraagd welke tijdbeelden zij kenmerkend vinden. Hierbij scoort de toegenomen welvaart en technologische vooruitgang het hoogst.

- Besef van en draagvlak voor de erfgoedwaarden kan verder toenemen door verdere kennisontwikkeling en -deling. Met de uitgevoerde onderzoeken is een fundament gelegd voor een kennisdomein over de erfgoedwaarde van de periode 1965-1990 en de manier waarop hiermee kan worden omgegaan. Vanuit deze basis kan verder worden gewerkt aan een landelijk overzicht, dat nodig is ter ondersteuning van inventarisatieprojecten van (lokale) overheden en erfgoedorganisaties. Archieven als die van het Nationaal Archief, Het Nieuwe Instituut en de lokale en regionale archieven vormen hiervoor een belangrijke bron. Bij de disciplines van landschap en omgevingskunst is nog geen sprake van een structureel en georganiseerd archiefbeheer.

- Om te bepalen welk erfgoed van Post 65 specifiek van belang is, is nog onvoldoende kennis opgebouwd vanuit een nationaal perspectief. De voor de inventarisatie benodigde waarderings- en selectiecriteria bijvoorbeeld, zijn nog niet voldoende uitgewerkt (explicitering) en afgestemd. De netwerken die de afgelopen jaren zijn ingericht, kunnen fungeren als platform om tot gezamenlijk gedragen standpunten te komen. De initiatieven en netwerken, zoals het Platform Post 65, de Werkgroep Post 65 van Heemschut, het Kennisnetwerk Groeikernen en de Werkgroep Post 65 van de Federatie Grote Monumentengemeenten, zijn nog 'jong', maar kunnen met een positieve stimulans verder uitgroeien en het kennisdomein mede dragen.

- Ook onderwijs- en kennisinstellingen spelen een rol bij de verdere uitbouw van het kennisdomein door kennisuitwisseling en gezamenlijke onderzoeksprogramma's, zoals het onderzoeksprogramma Stadsvernieuwing met het Jaap Bakema Study Centre (HNI, i.s.m. TUD); NWA/NWO-onderzoek Post 65 met TU Delft / KNOB, i.s.m. TUE, WUR, UU, VU, LU, Reinwardt Academie; CRa-prijsvraag Panorama LOKAAL met TUD.

- Er bestaat een belangrijke relatie tussen schaarste en erfgoedwaarde die tot uitdrukking komt in het begrip zeldzaamheid. Besef van erfgoedwaarde neemt meestal toe wanneer erfgoed op grote schaal dreigt te verdwijnen, of door gebrek aan onderhoud en verwaarlozing verloren gaat. Op nationaal niveau is er op dit moment nog geen sprake van duidelijke schaarste of grootschalige bedreiging van Post 65 erfgoed, zoals dat op lokaal niveau soms al wel wordt

ervaren. Voor bepaalde categorieën van erfgoed, zoals bijvoorbeeld erfgoed van de Koude Oorlog, of kerken kan dit de komende jaren snel veranderen. Uit onderzoek blijkt dat kunst in de openbare ruimte en recreatieterreinen reeds onder druk staan, maar (nog) niet breed erkend worden als waardevol erfgoed.

- Het actief stimuleren van kennisontwikkeling en draagvlakverbreding is de afgelopen paar jaar effectief gebleken. Niet alleen het onderwijsveld, lokale overheden en het erfgoedveld (bijvoorbeeld Bond Heemschut en de Federatie Grote Monumentengemeenten) tonen interesse en draagvlak voor Post 65, ook vanuit partijen die betrokken zijn bij transformatieopgaven ontstaat belangstelling voor dit erfgoed (zoals Panorama LOKAAL, Staatsbosbeheer, provincie Flevoland).

- De kennis over Post 65 staat niet op zichzelf en dient niet alleen een eventuele beschermingsagenda. De kennis kan ook een bijdrage leveren aan huidige en toekomstige transformatie opgaven, en is zowel relevant voor individuele casussen als voor generieke programma's zoals het Programma Duurzaamheid, de Erfgoeddeals, het onderzoeksprogramma Faro en uitvoeringsprogramma's van de NOVI. Ook kan kennisontwikkeling bijdragen aan onderhoud en beheer van het erfgoed, zoals van omgevingskunst.

- De verantwoordelijkheid voor verschillende transformatieopgaven, zoals duurzaamheid van woonwijken of klimaatadaptatie, ligt bij andere departementen en andere overheden. Daar is niet altijd kennis van erfgoedwaarden aanwezig. Tijdige betrokkenheid voor de inbreng van erfgoedwaarden en een interdisciplinaire aanpak bij deze transformaties kan voorkomen dat erfgoed in een te late fase een belemmering gaat vormen, zonder dat meteen sprake is van formele bescherming.

- Naarmate een duidelijker beeld ontstaat welke erfgoedwaarden van belang zijn voor de periode Post 65 en welke transformatieopgaven daarop kunnen inwerken, zal ook duidelijk worden welk instrumentarium passend is. Naast de klassieke bescherming via monumentaanwijzing, kan bescherming ook vorm krijgen in omgevingsvisies en –plannen, of worden bevorderd door publiekscampagnes, financiële stimulansen, etc. Voor onroerend erfgoed van de Wederopbouw (1945-1965) zijn eerder ook meerdere instrumenten en strategieën ingezet waardoor zowel objecten als gebieden voor de toekomst behouden blijven.

Bijlagen

I Overleg & gesprekken 28

II Ontwikkelingen in de erfgoedzorg 29

III Enquête Verkenning Post 65Monumentencongres 30

IV Deelonderzoeken 31

I Overleg & gesprekken

- Architectuurcentra: ABC (Haarlem), Arcam (Amsterdam);
- Architectuurhistorici (zelfstandig of bureaus): Marinke Steenhuis, Lara Voerman, Isabel van Lent, Evelien van Es, Wijnand Galema, Leon van Meijel, Michiel Kruidenier, Joosje van Geest, Victorien Koningsberger,
- Atelier Rijksbouwmeester: Floris Alkemade, Daan Zandbelt, Dorothee Koper, Teun van der Ende, Corjan van der Peet, Rutger Oolbekink, Marcel van Heck;
- Bond Heemschut: Karel Loeff, Christian Pfeiffer, leden Werkgroep Post '65;
- Federatie Grote Monumenten Gemeenten & individuele gemeenten;
- Imagine IC: Marlous Willemsen;
- International New Town Institute: Michelle Provoost, Simone Rots, JaapJan Berg;
- Het Nieuwe Instituut: Dirk van den Heuvel, Hetty Berens, Suzanne Mulder;
- KNOB;
- NAi1010 uitgevers: Marcel Witvoet;
- 't Oversticht: Bart Buijs, Mascha van Dam, Marnix Scholman;
- Planbureau voor de Leefomgeving: Like Bijlsma, Joost Tennekens;
- Platform 31;
- Provincie Flevoland;
- Reinwardt Academie AHK: Hester Dibbits, Riemer Knoop;
- Staatsbosbeheer: Sylvo Thijsen, An van Veen, Nick de Snoo, Harma Horlings;
- Universiteit van Amsterdam: Petra Brouwer, Gerrit Vermeer, Tim Verlaan;
- Universiteit van Utrecht: Koen Ottenheym;
- Vrije Universiteit Amsterdam: Imke van Hellemondt, Linde Egberts, Freek Schmidt, Iris Burgers;
- Technische Universiteit Delft: Dick van Gameren, Dirk van den Heuvel, Wessel de Jonge, Marie-Therese van Thoor, Frank van der Zanden, Lidwine Spoormans;
- Wageningen Universiteit en Research: Marlies Brinkhuijsen;
- En oud-gedienden: Piet Mollema, Duco Stadig, Noud de Vreeze, Arnold Reijndorp, Jan van Noort, e.a.

Internationale contacten: Vlaamse Erfgoedorganisatie Herita (Antwerpen, België), Agentschap Onroerend Erfgoed Vlaanderen, verschillende vertegenwoordigers van New Towns in het VK (Coventry, Milton Keys, Petersborough, Harlow en betrokken universiteiten (Sabine Coady Schaebitz, Coventry University, Bob Colenutt, Oxford Brookes University)

II Ontwikkelingen in de erfgoedzorg

Om de Verkenning in de tijd te kunnen plaatsen en de vergelijking te kunnen maken met eerdere onderzoeks- en aanwijzingsprogramma's in het kader van de Monumentenwet (1961 en 1988), zoals de programma's voor Beschermde Stads- en Dorpsgezichten (vanaf halverwege de jaren 60 en na de herinventarisatie van 1977), het MIP/MSP (periode 1850-1940, uitvoering 1986-2000) en de Wederopbouw (periode 1940-1965, uitvoering 2002-2013) worden hier in het kort de opvolgende discoursen in de erfgoedzorg geschetst. Wat waren de belangrijkste ontwikkelingen m.b.t. het erfgoed en het erfgoeddebat? Wat onder erfgoed wordt verstaan, verschilt in de tijd en in de context waarin het erfgoed is geplaatst. Erfgoedzorg was vaak (of vooral) objectgericht, maar dit veranderde met de meer ruimtelijke en planologische invalshoek van het erfgoed. Door de Nederlandse aandacht voor de ruimtelijke ordening (meer dan in andere landen) is deze ruimtelijke of planologische benaderingswijze hier sterk ontwikkeld, met name in het laatste kwart van de 20ste eeuw. De te onderscheiden opkomende discoursen zijn:

- **Gemeenschap/expertdiscours** (2e helft, laatste kwart 19de-eeuw; ihkv versterking nationale eenheid; uitvoering op nationaal niveau; intrinsieke waarden; wetenschappelijke, historische disciplines; nadruk op *behoud*);
- **Planologisch discours** (jaren 70 van 20ste-eeuw (stadsvernieuwing); intrinsieke waarden; integrale ruimtelijke benadering: erfgoed als onderdeel van fysieke omgeving in sociale en economische context; nadruk op *omgang*);
- **Economisch discours** (jaren 90 van 20ste-eeuw; erfgoed als economisch goed; cultureel kapitaal irt. toerisme, vestigingsklimaat en waarde voor consumenten; opkomst immaterieel erfgoed, waarbij tradities en verhalen ook als goederen en diensten worden gezien; gaat om vraag naar historisch beleving; historici niet bepalend als experts, maar 'dienstverlenend'; minder wetenschappelijk, minder waarheidsvinding; meer marketing, meer vraaggericht; nadruk op *financiële of marktwaarde*);
- **Gemeenschap/instrumenteel discours** (jaren 10 van 21ste-eeuw; vooral immaterieel en constructivistisch; verhalen met de vraag hoe sociale identiteit aan cultureel erfgoed kan worden gekoppeld; geen of minder belang intrinsiek waarden; verhalen zijn zowel de uitdrukking van identiteit van de gemeenschap, als de drager ervan (Verdrag van Faro); kan uitmonden in constructie van gewenste of geframede identiteit door politieke of sociale 'elite'; cultureel erfgoed als instrument ingezet obv. verbindend karakter; *politiek en sociaal belang* gaat boven wetenschappelijke waarheid).[2]

Nieuw bij de Verkenning Post 65 is dat de erfgoedzorg zelf ook onderwerp van studie is. De erfgoedzorg heeft zich immers sinds de Monumentenwet van 1961 – met de bijbehorende beleidsontwikkeling, financiële regelingen en verbindingen met andere beleidsterreinen – herkenbaar ontwikkeld vanaf die tijd. Een voorbeeld van cross-over met andere beleidsterreinen is de stadsvernieuwing. Wederzijdse beïnvloeding van monumentenzorg, volkshuisvesting, ruimtelijke ordening , sociaaleconomische verbetering en bewonersparticipatie zorgden voor het eerst voor een ontwikkelingsgerichte en integrale erfgoedzorg. Volkshuisvesting, verbetering van de historische structuren en openbare ruimte, restauratie, aanwijzing van monumenten en beschermde stads- en dorpsgezichten, gezamenlijke subsidieregelingen kwamen samen in de stadsvernieuwing en bij de totstandkoming van de Wet op de Stads- en Dorpsvernieuwing. Deze ontwikkeling maakt deel uit van de verkenning Post 65 en levert daarmee ook weer een bijdrage aan het actuele discours.

Andere relevante ontwikkelingen en verschuivingen in het erfgoedbeleid /de erfgoedzorg zijn:

- van behoud door bescherming → behoud door ontwikkeling;
- van centraal → decentraal;
- van objectgerichte monumentenzorg → omgevingszorg en een meer mensgerichte benadering;
- van autonome monumentenzorg → integrale, opgavegerichte erfgoedzorg;
- van behoud van erfgoed → erfgoed maken
- van expertoordeel → betekenisgeving mét burgerbetrokkenheid.

[2] Het erfgoedbeleid, de erfgoedpraktijk en de wetenschappelijke benadering zijn vaak mengvormen van deze verschillende discoursen, waarbij er vaak één dominant is. Deze indeling is afgeleid van Laurajane Smith, *Uses of Heritage*, London/New York 2006

III Enquête Verkenning Post 65 Monumentencongres

Monumentencongres dd. 8 november 2018

WIE bepaalt wat van waarde is?

- Professionals 8
- Burgers 2
- Gezamenlijk 47
- Weet niet 1

WAT voor waarden haal je bij wie op? (verschil)

Bij professionals:

- Geschiedenis/Cultuurhistorie 11x
- Architectuurhistorische kennis 10x
- (Bouw)technische kennis 9x
- Theorie/waarderen 6x
- Praktische deskundigheid 6x
- Wetenschappelijke kennis 4x
- Historisch-ruimtelijke kennis 4x
- Overig: Organisatie, Financiën, Ontwerp, Voorlichting

Bij Burgers:

- Verhalen 15x
- Beleving/emotie/identiteit 15x
- Persoonlijk verhaal/ ervaring 7x
- Sociaal-maatschappelijke waarde 6x
- Lokale kennis/waarde 4x
- Overig: Betekenis geven, immateriële waarde, betrokkenheid/draagvlak.

HOE haal je het waardeoordeel op?

- enquête(tel./soc. Media) 14x
- gezamenlijk 10x
- particulier organisatie 6x
- onafhankelijke commissie 4x

WIE organiseer t dit?

- Rijk 9x
- Gemeente 14x
- Anders 17x

Draagvlak organiseren. Tips & suggesties

- Communicatie/informatie/publicaties/radio en TV 9x
- Excursies/evenementen 6x
- Verhalen vertellen om burgers te betrekken 4x
- Kennis opbouwen en delen (is basis) 3x
- Best practises, Enquêtes, Meer nadruk op ruimtelijke kwaliteit, Minder regels/ontschotting, Erfgoedconsulent Post 65 bij provincies, Meer gecombineerd geld, Meer herbestemmen, Enthousiasmeren, Immaterieel meer centraal stellen, Kaart maken met en zonder bebouwing Post 65 (visueel laten ‘verdwijnen’), Educatie, Toegankelijkheid 1x

IV Deelonderzoeken

In het kader van de Verkenning Post 65 zijn diverse onderzoeken uitgevoerd. Zie hiervoor:
cultureelerfgoed.nl/publicaties/publicaties/2019/01/01/post-65-verkenningen